

Johan Ihres kritik mot den franska encyklopedin: reaktion mot en påstådd kulturell urartning

Krister
Östlund

Vid ett offentligt tal hållet på latin vid Uppsala universitet den 15 december 1774, i samband med det högtidliga bytet av rektor, kritiserade dåvarande professor Skytteanus, Johan Ihre, den franska encyklopedin av Diderot och d'Alembert i hårda ordalag.¹ De franska encyklopedisterna hade förvisso fått utstå mycken kritik sedan verket publicerades första gången 1751,² men den här gången var det lite annorlunda: Johan Ihres upprördhet gällde varken politiska eller religiösa frågor, utan den handlade om mer fundamentala ting, om man får uttrycka sig så. Han menade nämligen att allmänna encyklopedier av detta slag ur en vetenskaplig synvinkel överhuvudtaget inte kunde produceras med ett lyckat resultat, och den franska encyklopedin var, ansåg han, ett enastående exempel som bekräftade denna hans tes.

Johan Ihre var vid sidan av Linné en av Uppsala universitets mest lysande stjärnor under 1700-talet, och kanske en av Sveriges främsta humanistiska forskare någonsin. Verksam som skytteansk professor³ i fyrtyotvå år fram till sitt frånfälle 1780 inriktade han sig främst på nordisk och germansk språkforskning. Sin forskargärning ägnade han bland annat åt gotiskan (det utdöda germanska språk vars främsta källa är Silverbibeln), den omdiskuterade frågan om runornas ursprung och ålder, svenska dialekter (*Swenskt dialectlexicon* utkom 1766). I sitt kanske främsta arbete, den etymologiska ordboken *Glossarium suiogothicum*, 1769, introducerade han den moderna etymologiska forskningen i Sverige och använde den också på det svenska språket. Hans många arbeten innebar den moderna tidens slutgiltiga genombrott inom språkforskningen i Sverige, vilket också betydde att de tidigare okritiska och fantasifulla hypoteserna, inte minst på etymologins område, vilkas mest kände och främste företrädare var Olof Rudbeck, kom att hamna i skymundan.⁴

Hur kunde det komma sig att en så relativt upplyst och modern person som Johan Ihre var så kritisk mot den franska encyklopedin, ett av upplysningens kanske viktigaste monument? För att svara på den frågan måste vi först studera hur kritiken såg ut och hur den var beskaffad.

Kritiken mot encyklopedin

Om vi i korthet skall sammanfatta Johan Ihrs invändningar mot encyklopedin kan vi dela upp kritiken i två huvudpunkter.

För det första bör inte encyklopedier av detta slag produceras, och det av följande skäl: A) Försöken att i ett arbete sammanfatta allt vetande och alla vetenskaper kan med nödvändighet bara leda till att allt blir ytligt behandlat och utan den fördjupning som sant vetande måste innebära, vilket gör att man får »ett sådant blandgods av så skiftande ting» (*tanta tam diversarum rerum farrago*).⁵ Det leder till att man måste leta länge för att hitta det man verkligen är intresserad av. *Farrago* är utan tvekan ett nyckelord här, ett ord som hos de romerska satirikerna Juvenalis och Persius dels har betydelsen 'blandgods' dels det nedsättande 'struntsak', en dubbeltydighet som givetvis är avsiktlig. Dessa böcker passar nämligen bara dem som »vill filosofera, men bara lite» (*qui philosophari quidem volunt, sed paucis*).⁶ B) Systemet att behandla ämnena i alfabetisk ordning gör att man förlorar den naturliga samhörigheten mellan dem, det band som finns mellan olika discipliner gör att större enheter måste behandlas tillsammans för att skapa rätt förståelse för de stora sammanhangen. I en encyklopedi kastas man från geografi till historia och därifrån direkt in i matematikens värld för att därpå få läsa om juridik och kanske rentav gastronomi, medan saker som rimligen hör ihop i värsta fall behandlas i helt olika volymer. Om man, säger Johan Ihre, kliver in i en handelsbod och där finner frukt blandad med fisklake och dessutom tjära och rökelse till salu i samma lokal, gör då inte denna oordning att även de bästa varor förlorar såväl i attraktionskraft som i värde?⁷ Samma sak är det här »där allting lärs ut, där lär man sig ingenting» (*ubi omnia docentur, nihil discitur*). Resultatet blir bara att »ett ordnat kaos uppstår».⁸ Vetenskaperna kan och bör således inte ordnas så att de »ges formen av register» (*in indicium formas redigi*).⁹ Även här är ordvalet viktigt. Genom att använda ordet 'register' *index* syns Johan Ihre mena att encyklopedisterna så att säga vände på perspektivet – de tog det som i ett »riktigt» vetenskapligt arbete kommer sist, och som där bara finns som ett hjälpmedel för att hitta i boken och få en kort sammanfattning av de viktigaste termerna – registret, *index* – och lyfte fram det och gjorde det till arbetets huvuddel, varvid givetvis de viktiga vetenskapliga resonemangen och fördjupningen förloras.

Ställd inför en encyklopedi som har producerats enligt denna metod har läsaren, menar Johan Ihre, bara två val: antingen läser han igenom alltihop, och kommer då att bryta ihop av den väldiga textmassan som väller över honom, eller så läser han igenom valda delar och hoppar över det mesta – men varför skall man då lägga ner tid och pengar på sådant som man uppenbarligen klarar sig utan. Nej, bättre vore då att behandla de enskilda vetenskaperna i enskilda arbeten.¹⁰

Den andra punkten i Johan Ihrs kritik är att encyklopedier av detta slag egentli-

gen inte *kan* produceras, och det av följande skäl: Om det skall vara någon mening med att ge ut ett sådant här arbete så måste de enskilda artiklarna komma med något nytt, man kan inte bara upprepa vad andra redan har sagt bättre i andra böcker, man måste belysa temat på ett nytt sätt och helst komma med en ny infallsvinkel eller nya fakta. »Ty om man bara serveras gammal skåpmat, uppvärmd flera gånger, då föredrar i alla fall jag», säger Johan Ihre, »att äta någon annanstans och det till lägre kostnad». ¹¹ Och hur skall man kunna hitta så många lärda personer i en och samma stad eller i en och samma landsdel så att de kan omfatta och utveckla all mänsklig lärdom? Och skulle man överhuvudtaget hitta sådana personer, skulle de då ha tillgång till alla de hjälpmedel som behövs för att skriva de olika artiklarna och skulle de ha tid att ge sig i kast med alla vetenskapliga sanningar? Nej, uppgiften är i grunden omöjlig. ¹²

Johan Ihres kritik gällde inte den franska encyklopedin specifikt, även om han i sitt tal från 1774 använder den som exempel på vad han menar. Hans kritik avsåg alla försök att i bokform samla så mycket mänskligt vetande som möjligt, försöken att vilja få ett dylikt verk att kunna fungera som ett jättelikt bibliotek, ¹³ det vill säga alla typer av allmänna encyklopedier eller reallexika (*lexica realia*) som är den term han själv använder för det mesta. Speciallexika hade han givetvis ingenting emot, det kan ju till exempel hända, säger han, att man behöver få uppgifter om Epaminondas ¹⁴ levnadsöde utan att man för den sakens skull har tid att läsa igenom Greklands och Roms hela historia, och då är det inte så dumt att kunna slå upp det i ett uppslagsverk.

I det här sammanhanget kan påpekas att företeelsen att ge ut arbeten där man försökte sammanfatta allt mänskligt vetande, ofta under benämningen 'encyklopedi', dyker upp i större skala under 1600-talet och får ett uppsving under första halvan av 1700-talet, då en stor mängd arbeten ser dagens ljus. ¹⁵ Johan Ihre hade uppenbarligen redan tidigt stört sig på denna, i hans mening, oroväckande utveckling, och i talet 1774 var det ingalunda den första gången han luftade sin kritik. Redan 1752, när Johan Ihre i egenskap av promotor höll sin promotionsföreläsning, ett tal som sedermera kom att tryckas och som brukar gå under titeln *Oratio de futuro rei publicae statu* (Tal om den lärda världens framtida ställning) passade han på att i en paragraf i detta tal (§25) helt kort sammanfatta den ovannämnda kritiken mot encyklopedier. ¹⁶ Vid en annan promotion 1761 löd den så kallade magisterfrågan *An Encyclopaediae et Lexica realia conducant ad amplificandam rempublicam literariam* (Huruvida encyklopedier och reallexika bidrar till att stärka den lärda republiken). ¹⁷ Jag menar att det inte kan råda någon som helst tvekan om att det var Johan Ihre som låg bakom denna formulering. Till en av sina avhandlingar som handlade om Silverbibeln och dess språk, den sjätte delen av *Analecta Ulphilana* från 1768, hade Johan Ihre fogat ett antal fristående teser av vilka nummer åtta löd: *Et sane, qui encyclopaediam loquitur, quid aliud quam errorum farraginem loquitur, multa mala mixta bonis?* (Ja verkligen, den som talar om en encyklopedi, vad annat menar han än ett blandgods av

felaktigheter, mycket dåligt som är blandat med det goda?).

Fram tonar bilden av en veritabel kampanj från Johan Ihres sida mot allt vad encyklopedier och reallexika heter, och man ställer sig givetvis frågan vad denna kampanj berodde på, vad orsaken var till hans oro? Sanningen är den att utgivningen av den här typen av böcker, enligt Johan Ihre, var ett symptom på något mycket värre och betydligt hemskare.

Orsaken till kritiken

Den bärande tanke som ytterst låg bakom hans kritik var en idé som metaforiskt brukar sammanfattas som *migratio musarum*, musernas vandringar.¹⁸ Där muserna valde att slå ner sina bopålar, där blomstrade kulturen och vetenskaperna, och där levde samhället upp och nådde oanade kulturella höjder. När sedan muserna valde att flytta någon annanstans, då föll det nu övergivna samhället ner i barbari och elände, ofta även i fattigdom. Muserna hade alltid varit stadda på vandring, och kommer alltid att så vara, och därför gällde det att få dem att trivas så länge som möjligt på en plats. Under historiens gång hade muserna bland annat befunnit sig i Egypten, Babylonien, Grekland och Rom och deras närvaro hade sammanfallit med dessa länders och rikens storhetstid, när de sedan flyttade därifrån hade barbariet vället in över dem. Se bara på Grekland, kulturens vagga, som nu på Johan Ihres tid låg under turkarnas ok, se bara på Rom, där de flesta konstarter hade blomstrat så till den grad att man kunde vara fullständigt nöjd om man bara kunde imitera deras framgångar till en bråkdel, nu var Rom en småstad där otaliga munkar fyllde luften med sin musik.¹⁹ Muserna hade vandrat vidare till norra Europa och även hedrat Sverige med sin närvaro, men det fanns oroande tecken på att de snart ånyo skulle ge sig ut på vandring, och då skulle våra länder åter sjunka ner i barbari och vi skulle få se på när andra regioner skulle komma att blomstra. Kanske skulle muserna bege sig ända till Japan eller rent av, tro det eller ej, till Amerika.²⁰ I själva verket hade muserna redan börjat packa sina väskor och förbereda sin flytt härifrån. Alla tecken tydde på det. Ett av dessa symptom på en långsamt döende kultur var just utgivandet av encyklopedier, men tecknen var fler ändå. I det ovan nämnda talet »Tal om den lärda världens framtida ställning» (*Oratio de futuro rei publicae literariae statu*) från promotionen 1752 har Johan Ihre mer i detalj utrett vilka tecken han såg på ett begynnande förfall av vetenskapens ställning i vår del av världen. Förutom utgivningen av encyklopedier, kunde han se följande tecken:

Boktryckarkonsten – en konst som utan tvekan har ökat tillgängligheten till böcker och gjort dem billigare: ett helt bibliotek kostar ju idag lika mycket som en enda noggrant handskriven bok förr, men härigenom har det också blivit så lätt att framställa

böcker att vem som helst kan ge ut vad som helst så att den lärda världen alltmer dränks av böcker och det blir allt svårare att hitta det som verkligen är läsvärt. Läsaren tvingas, som Ihre säger, »leta efter guldkornen i detta skräp, och därav framgår att ju mer dynga som samlas på hög desto svårare och tråkigare kommer letandet att bli till dess inte ens självaste Herkules har krafter eller tålmod att rengöra detta Augiasstall».²¹ De goda författarna försvinner i mängden och det dröjer väl inte länge innan författare som Leibniz och Newton kommer att vara helt bortglömda och inte längre efterfrågas. Man tvingas läsa allt mer för att kunna sätta sig in i ett visst ämne, och för att få en överblick av vad som har åstadkommit inom en speciell vetenskapsgren.

De lärda tidskrifterna – dessa utkommer årligen i tjocka volymer med information om vad som skett vid olika lärosäten och akademier. Det finns ingen möjlighet enligt Ihre att orka läsa igenom en enda av dessa otaliga tjocka skrifter som dessutom bara innehåller sammanfattningar av författarnas originalarbeten. Vad kommer att hända om detta håller på i fyra eller fem hundra år, utbrister han, tror ni att någon enda orkar gå igenom ens en enda av dessa tusentals tidskrifter?²²

Latinets tillbakagång. Tidigare var latin det enda språk man behövde lära sig för att öppna vetenskapens dörrar. Men nu på 1700-talet började de moderna språken tränga in mer och mer i den lärda världen, man måste sålunda lägga ner allt mer tid på att lära sig språk innan man på allvar kan sätta igång att forska: »kommer vi inte då att antingen tvingas att åldras under inlärandet av språk eller, om vi ryggar tillbaka för denna tunga och urtråkiga möda, att säga ett långt farväl till vetenskaperna?»²³ Latinets tillbakagång är lika illa som språkförbistringen efter Babels torn: »då kommer det med säkerhet att bli så att den tidigare så lugnt samverkande lärda republiken splittras på lika många delar som det finns, eller någonsin har funnits, språk, och vi får i verkligheten erfara det som någon har formulerat på ett elegant sätt, nämligen att detta nya påfund att framställa vetenskaperna på respektive modersmål har skadat världen mer än det stränga straff som Gud ådömde de första människorna genom språkförbistringen».²⁴

Slutligen det allt vanligare synsättet att värdera vetenskaperna i pengar (*scientiae ad calculos vocari*). Härigenom stöds enbart de ämnen som kan förväntas ge framtida vinster och inkomster. I ett välordnat samhälle beundras och högaktas inte bara de som sysslar med jordbruk och fyller våra lagerhus med mat, även de som utsmyckar våra hus och fyller våra trädgårdar med blommor har sina roller att spela.²⁵

Vad kan då göras för att förhindra katastrofen? Johan Ihre menar att processen redan har startat och inte kan stoppas. Men man kan fördröja det oundvikliga om man skriver mer sparsamt, och bara ger ut sådant som är viktigt och värdigt och »om bildningen värderades som förr» (*si tandem eruditioni, quod olim fuit, pretium poneretur*).²⁶

Slutord

Johan Ihrs hårda ord fick inte stå oemotsagda någon längre tid. Redan efter det första talet 1752 uppstod en debatt i Lars Salvius *Lärda Tidningar*. Talet refererades i nummer 80 för det året och därefter (sprint i numren 86-99) följde en tidvis ganska animerad debatt om huruvida Johan Ihre hade rätt i sin pessimism eller inte. 1754 utkom i Åbo en avhandling i två delar med titeln *De praesenti reipublicae literariae flore* (Om den lärda republikens nuvarande blomstringstillstånd), avhandlingens preses var professorn i väl-talighet Henrik Hassel och respondent var Andreas Abraham Hegelbeck. Det kan inte råda någon som helst tvekan om att arbetet är en replik till Johan Ihre, även om han inte nämns vid namn en enda gång i texten. Slutsatsen i avhandlingen är att läget inte alls är allvarligt, vetenskapernas situation är tvärtom bättre än på mycket länge och framtidsutsikterna ser utomordentligt ljusa ut.²⁷

Som modern läsare av de här två refererade talen av Johan Ihre måste man naturligtvis ställa sig frågan om han verkligen menade allvar med allt vad han sade. Jag tror att svaret på den frågan förmodligen är både ett ja och ett nej. Johan Ihre var i sin samtid känd som en skarp polemiker med en stor portion humor och ironi. Budskapet är givetvis tillspetsat och formuleringarna medvetet skarpa och ironiska. Vi kan nog ana att allt ingalunda var allvarligt menat, dock tror jag att han kände en djup och allvarligt menad oro för att kvaliteten på forskningen håll på att sjunka, för att många arbeten som kom från tryckpressarna var alltför ytliga och förenklade och för att ungdomens kunskaper höll på att tunnas ut. Det är, menar jag, att varna för detta som är talens huvudsakliga uppgift. Johan Ihre kan inte låta bli att avsluta talet 1774 med en ytterst tillspetsad och provocerande formulering som får bli slutord även för denna lilla uppsats: »Åhörare! Hur ljuvt vore det inte att leva i en lärd republik [...] där blott de talade som har något att säga och där skribenter inte tog sig före att lära ut sådant som de inte själva lärt sig ordentligt» (*Auditores, quam dulce foret, in Republica Literaria vivere, [...] si illi soli loquentur, qui aliquid dicendum habent, nec docere Scriptores sustinerent, quae ipsi non satis didicerint*).²⁸

1 Det var inte praxis att rektorstal av det här slaget trycktes, men detta tal gavs ut, enligt Ihre själv på studenternas begäran, under titeln *Oratio de usu lexicorum realium* (Tal om nyttan med reallexika) i samlingsvolymen *Tal vid åtskilliga tillfällen* (Uppsala, 1775).

2 »Le premier volume qui parut fit déjà à l'Encyclopédie je ne sais combien d'ennemis», citat ur *Le Mercure Danois*, 1757 från François Moureau *Le Roman vrai de l'Encyclopédie*, Paris 1990. Se även Robert Darnton, *The business of enlightenment. A publishing History of the »Encyclopédie» 1775-1800*, Cambridge, Mass. 1979.

3 Den professur i »vältalighet och politik» som hade instiftats av Johan Skytte (1577-1645) 1622, se Barbro Lewin, *Johan Skytte och de skytteanska professorerna*, Uppsala 1985.

4 För utförligare information om Johan Ihres liv och verk se till exempel Anders Grape, *Ibreska handskriftssamlingen i Uppsala universitets bibliotek*, I-II, Uppsala 1949.

5 *Oratio de usu lexicorum realium*, §8 (paragrafnumreringen av detta tal har gjorts av undertecknad inför en kommande utgåva).

6 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §25. Med orden *philosophari sed paucis* citerar Johan Ihre Cicero *Samtal i Tusculum* 2,1,1.

7 *Oratio de usu lexicorum realium*, §8: *si in mercatoris tabernam ingressi inveneritis salsamentis immista tragemata et, eodem loculo inserta picem et tura, diceretis utique, tumultuario hoc et confuso ordine etiam optimas merces non speciem modo sed et pretium amittere.*

8 Ibid.: *ita fieri, ut indigestum chaos suboriatur.*

9 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §25.

10 *Oratio de usu lexicorum realium*, §8.

11 *Oratio de usu lexicorum realium*, §12, med en ordspråksmässig vändning lyder latinet här: *si enim non nisi cramben antea saepius coctam apponant, minori sumptu alibi coenare malim.*

12 Ibid.

13 *Oratio de usu lexicorum realium*, § 6: *credere licet [...] hunc unum librum pro ingenti bibliotheca esse posse.*

14 *Oratio de usu lexicorum realium*, § 5. Epaminondas var Tebes störste statsman och fältherre i klassisk tid. Han föddes cirka 418 och dog 362 före Kristus.

15 Se till exempel Helander, Hans, *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620-1720. Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas*. Studia Latina Upsaliensia, 29. Uppsala, 2004, 165f.

16 Det finns inte mindre än fyra tryckta utgåvor av talet; den första gavs ut av Johan Ihre själv i det att han gav ut samtliga handlingar rörande promotionen i den filosofiska fakulteten, *Acta promotionis philosophicae*; (1752) den andra utgåvan trycktes i *Bibliotheca Bremensis nova historico-philologico- theologica*, (classis 5: fasc. 1) (1769), I-2I, och den tredje utgåvan står att finna i *Tal vid åtskilliga tillfällen* (Uppsala 1775). År 2000 kom en nyutgåva: »Johan Ihre, Tal om den lärda världens framtida ställning. Översättning, text och bearbetning: Krister Östlund» i *Doktorspromotionen fredag 31 maj 2002*. Acta Universitatis Upsaliensis, Skrifter rörande Uppsala universitet. B. Inbjudningar, 135. Uppsala 2002, sid. 12-53. Paragrafnumreringen följer den senaste utgåvan.

17 Magisterfrågan var en retorisk övning som var en del av promotionen. Det var den främste av de nya filosofie magistrarna, han som kallades primus och gick först i promotionsprocessionen, som mot ceremo-

nins slut hade till uppgift att utveckla och besvara en för varje promotion specifik fråga.

18 Eller *migratio litterarum*, se Helander 2004, 411ff.

19 *Oratio de futuro rei publicae literariae statu*, §12-14. Det var ytterst vanligt bland många författare vid den här tiden att framhäva just Greklands öde som ett exempel på hur illa det kunde gå när muserna övergav ett område (se Helander 2004, 365). Det här nämnda exemplet om Rom fyllt av munkar är inte ett direktcitat från Johan Ihre, men det används av flera samtida författare, som till exempel Edward Gibbon, eller av en av Johan Ibres efterträdare som skytteansk professor, Jacob Fredrik Neikter (se avhandlingen *De efficacia climatum ad variam gentium indolem praecipue ingenia et mores*, I (1777), §2).

20 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §15.

21 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §18: *Lectori interea miculae auri inter has sordes sunt quaerendae, unde porro liquet, quo plura aggerantur fimeta, eo difficilius taedique plenius fore scrutinium, donec tandem ne Hercules quidem ipse Augiae huic stabulo expurgando vel vires vel patientiam habuerit.* Augias var son till Helios och ägde väldiga boskapshjorder vilkas stall inte rengjorts på 30 år. Herkules rensade stallen på en enda dag; härav uttrycket 'att rensa ett Augiasstall'.

22 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §24: *Quid vero futurum erit, si per quatuor aut quinque secula hic labor continuatus fuerit? creditis, quenquam facile adeo otio abundaturum, ut vel unos hos eosque laude dignissimos annales literarios evolvat?*

23 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §27: *nonne tum aut in linguis addiscendis consensendum erit, aut etiam abborrentes laborem praegravem et taedii plenissimum, longum vale scientiis.* Intressant nog använder Johan Ihre sig här av exakt samma resonemang som d'Alembert i inledningen till den franska encyklopedin, *Discours préliminaire des editeurs*, (även om man kan undra om denna volym nått Johan Ihre redan så tidigt som på våren 1752) cf. s. xxx i 1751 års utgåva: »Ainsi, avant la fin du dix-huitième siècle, un Philosophe qui voudra s'instruire à fond des découverts de ses prédécesseurs sera contraint de charger sa mémoire de sept à huit Langues différentes; et après avoir continué à les apprendre le tems le plus précieux de sa vie, il mourra avant de commencer à s'instruire».

24 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §27: *Et ita certe fiet, ut illa placidissime conspirans antea Resp. Literaria in totidem partes distrabatur, quot sint vel olim exstiterint loquelae genera, et ita actu ipso experiamur, quod dixit non insulse quispiam, majus orbi detrimentum dedisse recens hoc institutum scientias patrio sermone tradendi, quam severam illam Numinis poenam in Linguarum confusione primis mortalium inflictam.*

25 *Oratio de usu lexicorum realium*, §3.

26 *Oratio de futuro reipublicae literariae statu*, §32.

27 Se till exempel sid. 55, §25: *Quemadmodum Respublica Literaria recentiori hac aetate insignem sibi florem jure gratulari potest, sic laeta enascitur spes, fore, ut idem in posteritate perennet, et exoptatissima capiat incrementa* (På samma sätt som den lärda republiken på senare tid med rätta kan lyckönska sig till ett enastående blomstringstillstånd, så uppstår också en härlig förhoppning om att det tillståndet skall förevigas och dessutom, vilket är ytterst välkommet, ytterligare växa till sig).

28 *Oratio de usu lexicorum realium*, §14.